

նկատէր իրը գրգռման պատճառ մը, եւ չէր ուզեր պատասխանատուութեան բաժին մը ունենալ։ Բնականաբար համակարծիք չէի կրնար ըլլալ իրեն՝ այդ ծայրայեղ վնասութեան մէջ, բայց կարելի չէր չարդել իր զգացումը, որ յառաջ կուգար պերագոյն խզճահարութենէ մը։ «Հիմա, կ'ըսէր, ուրիշ բան չկայ ընելու բայց եթէ խեղճներուն օգնել, հազարաւոր Հայեր աւսթի են, հազարաւոր որբեր կան, ազգին կեանքը վտանդի մէջ է. ուսանողներէ եւ զբոքերէ առաջ անոնց պէտք է մտածել։» Եւ իր ամբողջ առատաձեռնութիւնը կեդրոնացուց, վերջին օրերուն, իր կարօտ ազգակիցներուն օգնելու։

Հիւանդութիւնը աւարտեց ինչ որ վնասութիւնը սկսած էր։ Այդ զուարթ ու կրակոտ մարդը յանկարծ ընկզմեցաւ պզտ ստուերի մը մէջ։ Տարի մը, սպասեց, ցաւերու մէջ, մահուան։ Միտքը պայծառ մտացած էր, եւ իր վիճակին գիտակցութիւնը զինքը ահուկի կերպով չարչարեց։ Հազիւ կարող խօսելու, իր միակ բառը ամէն անգամ որ զիս տեսնէր, «Ինչ լուր Պոլսէն» հարցունէ մը։ Կը սպասէր միշտ ընդհանուր ներումի մը։ Լուրերը, զոր ունէի տալու, տխուր էին։ Եւ զուխը կախ, մարեցաւ ու հաւաւ խեղճ մեծ մարդը, պայարուած իր սիրական ընտանիքովը, որ այդ կակժախ ոգեւարը անշուշուց՝ դիցազնական գործով մը։

Մենք պիտի չմոռնանք այդ դէմքը, եւ անոր աշուտական ու կաթողիկոս բարութիւնը Պիտի չմոռնանք այդ ընտարած հոգին, որ ուժ մըն էր՝ զաղափարի մը անբաժանելի կերպով կապուած։ Պիտի յիշենք իր ալեւոր օրնկեր)իանալազդաստիկ խօսակցութիւնը, անթոյն ու պատմութեան միտածմով մը ամրացած, արեւելից զուցարանի համեղ ու թեթեւ շնորհովը տոգորուն։ Իր պայծառ տեսողութիւնը կեանքի, իր հաւատքը արդարութեան յաղթանակին, իր գործնական ու յետակ ըմբռնումը ազգերու մակտառադրին, իր բովանդակ խորին ու պարզ ճանադողութիւնը պիտի ապրին մեր մէջը, անջնջելի։ Եւ իր յիշատակին լուազոյն յարգանքը ընծայած պիտի ըլլանք, եթէ կարենանք ծաւալել մեր մէջը բարերար ազդեցութիւնը այդ իմաստասեր ծայրին, որ, անկեղծ, հանդարտ ու քաղցր չեւտով մը, մէկ քանի որոշ ու բեղմնաւոր ճշմարտութիւններ աւանդեց մեզի։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՐԱՍԿՐՈՒԹԵԱՆ

Պ. Վլքթոռ Պէտառ, ծանօթացած ըլլալով Աւահիսի մէկ քանի յօդուածներուն, մեզի զբոլած է, հրատարակելու համար, հետեւեալ նամակը։ Մեր խնդիրը, ու մեր զօրազուլութիւնները մեզի չափ, եթէ ոչ մինչ աղէկ գիտցող, մեր դատին յաջողմանը մեզի չափ ցանկացող օտար անձնաւորութեան մը այս մէկ քանի տողերը՝ Հայոց ուղղուած՝ կը կարծենք որ կրնան մեր հասարակութեան վրայ գործել ազդեցութիւն մը այնքան օգտակար որքան կազդուրիչ։ Ոչ ոք մոռցած է այն կարեւոր մասնակցութիւնը զոր Պ. Պէտառ բերաւ Յրանալի մէջ հայկական խնդիրը ծանօթացնելու գործին։ Իր յօդուածները Ռըվիլ Տը Բառիին մէջ, զոր յետոյ հրատարակեց Մուշրասին ֆաղափանկութիւնը տիտղոսեան զբքի մը ձեւով, կաշառուած մամուլի մը եւ հայատեաց կառավարութեան մը ընդդիմութեանը հակառակ, վերջնապէս արթնցուցին ի նպատակ Հայոց Յրանալի հանրային կարծիքը, որ արդէ սկըսած էր լուսաւորուիլ հայր Շառմըթի, Սէվ-ոփի, Բլէմանտի եւ ուրիշներու հրատարակութիւններէն։ Պէտառ անձամբ Պոլս զացած եւ 96ի կողորածէն յետոյ, հայկական թաղերուն, մասնաւոր Հասակիզի, տեսարանը աչքով տեսած էր։ Իր նկարագրութիւնը սարսափի ու զայրոյթի կենդանի աղաղակ մըն էր, եւ աղաղակը լսուեցաւ։ Այսօր, Յրանալ ճշմարիտ գոյնովը տեսած ու հասկցած է հայկական խնդիրը։ Եւ եթէ պարագաներ բերեն որ Եւրոպա մեզմով զբաղիլ ուզէ, Յրանալի հանրային կարծիքը սրտանց մեզի հետ պիտի ըլլայ։ Կրտսէի դէպքերուն ժամանակ, Պէտառ Կրտսէ դնալ եւ նոյն դերը կատարեց Կրտսէներուն համար։ Պէտառի ազդեցութեան տակ, Հովիս իր հոյակապ ուսումնասիրութիւնը հրատարակեց Ռըվիլ Տը Բառիին մէջ՝ հարուածելու համար Փրանսական կառավարութեան ոճբարձր ընթացքը Արեւելքի գործերուն մէջ։ Անկէջ եւ Կրտսէի խնդիրը, բազմակնիճ պատճառներու երջանիկ արտադրոյթով մը, լուծուի գտաւ, եւ թերեւս օր մը յայնուրի թէ որ ասորիանի կարեւոր եղաւ այն դերը զոր Ռըվիլ Տը Բառիին կատարեց Յրանալի արեւելեան քաղաքականութեան փոփոխման մէջ։ Այս մէկ քանի ծանօթութիւնները տալ հարկ համարեցինք, որպէս զի մեր ընթերցողները մտնեն նշանակութիւնը այն անձին որ այս բարեկամական խորհուրդները կը հաճի տալ մեզի։

Mon cher Tchobanian,

Je pense comme vous que l'heure présente peut être décisive pour le peuple arménien. Après la honteuse indifférence des gouvernements et des nations européennes, voici que vos souffrances commencent à être connues de tous et, dans tous les cœurs, le nom de votre malheureux peuple se grave, indélébile, parmi les noms des martyrs. Personne parmi les gouvernants n'ose plus répéter aujourd'hui les abominables paroles que nous avons entendues autrefois de la bouche même de nos ministres, — « Je ne puis prendre au tragique ces affaires arméniennes » —, et la presse elle-même hésiterait à ramasser l'argent turc que, pendant tant de mois, elle a accepté contre vous, pour vous calomnier ou pour se taire. Je suis sûr que vous pouvez compter aujourd'hui sur les sympathies de l'opinion, sur la conscience publique, et je suis sûr aussi que vous pouvez escompter l'appui des gouvernements.

Mais je pense, comme vous aussi, que, de votre part, la moindre faute pourrait encore annihiler tous les bons vœux. Les gouvernements sont défiants les uns des autres. L'opinion se laisse effrayer par les spectres d'anarchie et de révolution. Il ne faut pas qu'en ce moment vous fournissiez le moindre prétexte contre vous: Vous le dites avec raison: « L'agitation n'est pas de l'action », et l'on ne fait plus rien avec cette idée toute fétichiste qu'il faut du sang humain pour fléchir la destinée et fonder les œuvres nouvelles. Votre sang, vous l'avez gaspillé déjà! le meilleur de votre sang, les meilleurs de votre race, vous les avez jetés sous les griffes du monstre et vous voyez aujourd'hui que le sacrifice était vain. Car les dieux d'autrefois pouvaient exiger des holocaustes; mais les dieux d'aujourd'hui, — je veux dire la Raison et le Progrès, —

Սիրելի Չօպանեան,

Համակարծիք եմ ձեզի հետ թէ ներկայ ժամը կրնայ վճռական ըլլալ հայ ժողովրդին համար: Եւրոպական կառավարութեանց եւ ազդերու ամօթալի անտարբերութիւնէն յետոյ, ահա ձեր տառապանքները կը սկսին ծանօթ դառնալ ամենուն, եւ, ամէն սրտերու մէջ, ձեր դժբաղդ ժողովրդին անունը մարտիրոսներու անուններուն կարգը՝ անջնջելի կը դրոշմուի: Կառավարական մարդոցմէ ոչ ոք այլեւս կը համարձակի կրկնել այսօր այն դարձելի խօսքերը զոր ուրիշ ասան լսեցինք նոյն իսկ մեր նախարարներուն բերնէն՝ « ես չեմ կրնար ողբերգական գոյնով մը տեսնել հայկական խնդիրը » . եւ ամառնէն անգամ պիտի վարանէր հիմա զրպանել թուրք դրամը, զոր ամիսներով ընդունեցաւ ձեզի դէմ, ձեզ զրպարտելու կամ լուռ կենալու համար: Ապահով եմ որ այսօր կրնաք վստահ ըլլալ հասարակաց կարծիքին համակրութեան, հանրային խղճին վրայ, եւ ապահով եմ նաեւ որ կրնաք այժմէն հաշուի դրնել կառավարութեանց անպատշաճութիւնը:

Բայց նոյնպէս համախոհ եմ ձեզի հետ թէ ձեր կողմէն ամենափոքր սխալ մը կրնայ փճացնել բոլոր բարի կամեցողութիւնները: Կառավարութիւնները կասկածոտ են իրարմէ: Հանրային կարծիքը տրամադիր է խրաչելու անիշխանականութեան եւ յեղափոխութեան որոշականէն: Պէտք չէ որ այս վայրկեանիս ամենափոքր պատրուակ մը մատակարարէք ձեզի դէմ: Իրաւամբ կ'ըսէք թէ «խրտու՛մը գործունէութիւն չէ» (1), եւ այսօր այլեւս ոչինչ կը կատարուի այդ բոլորովին ֆէթիշապաշտ դադափարով թէ մարդկային արեւն պէտք է հակառակը ողորդելու եւ նոր գործեր հիմնելու համար: Ձեր արիւնը դուք մոխեցիք արդէն: ձեր արեւնին է՛ն աշխիւ մասը, ձեր ցեղին լաւագոյն զաւկները հրէշին ճիրաններուն տակ նետեցիք, եւ այսօր կը տեսնէք թէ զոհարելութիւնը ընդունայն էր: Որովհետեւ երբեմնի աստուածները կրնային մարդազոհ պահանջել, բայց այսօրուան աստուածները — ըսել կ'ուզեմ Բանականութիւնը եւ Յումայդիմութիւնը — միմիայն կը պահանջեն յարատեւ աշխատանք, համբերատար եւ հաշուուած ճիւղ մը, անընկճելի հաւատք մը եւ անմահ արդարութեան վրայ յոյս: Դուք ուժը չունիք, բայց իրա-

(1) «Անախիտ», Թիւ Բ., էջ 84

demandant seulement du travail persévérant, un effort patient et calculé, une foi indomptable et l'espoir dans la justice immortelle. Vous n'avez pas la force; mais vous avez le droit pour vous. N'employez donc pas les armes inutiles de la force; ne renouvelez pas les comédies de la violence. Vos sacrifices n'ont servi qu'aux autres. Faites que votre sagesse vous serve à vous-mêmes. Vous savez, mon cher ami, que quoique vous fassiez, je serai toujours avec vous et que j'excuse vos folies parce que j'ai partagé vos souffrances. Mais ne faites rien, je vous en supplie, qui puisse diminuer encore ce qui reste de votre nation et de ses espérances, et croyez que tous les véritables amis des Arméniens pensent comme moi. Tâchez, par une union fraternelle entre vous, de montrer à l'Europe que vous êtes un peuple, et tâchez, par une conduite réfléchie, de montrer que vous êtes un peuple civilisé, capable de raison et de conduite.

En Crète, croyez bien que ce ne sont pas les pallikares et les coups de fusil qui ont eu le plus grand rôle dans la fondation du régime nouveau. Ce sont les sages conseils de l'Assemblée crétoise au peuple crétois qui ont gagné le bon vouloir des Amiraux et des Puissances. C'est la déférence de cette Assemblée aux désirs de l'Europe, c'est l'immuable patience de tout ce peuple, c'est sa sagesse et, pendant deux années, son abstention de toute mesure violente, qui, pacifiquement, sans holocaustes et sans massacres, ont été les véritables agents du succès. Que cet exemple des Crétois vous serve de leçon!

Songez aussi que ces mêmes Crétois ont réussi pour avoir su gagner le bon vouloir de toutes les Puissances. Du moins, si toutes n'ont pas travaillé pour eux, aucune n'a travaillé contre eux. Ni par leur conduite, ni par leurs paroles, ils ne s'étaient aliéné le bon vouloir de l'une d'entre elles. Et vous devez encore réflé-

ուունքը ձեր կողմն է : Մի՛ գործածէք ուրեմն ուժին անօգուտ զէնքերը . բունն միջոցներուն կատակերգութիւնը մի՛ վերանորոգէք : Զեր զոհողութիւնները ուրիշներուն օգտակար եղան : Զանացէ՛ք որ ձեր իմաստուն վարմունքը ձեզի միայն օգտակար ըլլայ : Գիտէ՛ք, սիրելի բաւական, թէ, ինչ ալ ընէ՛ք, միշտ ձեզի հետ պիտի ըլլամ եւ թէ կ'արդարացնեմ ձեր յիմարութիւնները վասն զի ձեր տառապանքները ձեզի չափ զգացած եմ : Բայց ոչինչ ըրէ՛ք, կը պաղապարձ, որ կարենայ աւելի նուազեցնել ինչ որ կը մնայ ձեր ազգէն եւ իր յոյսերէն, եւ հաւատացէ՛ք որ Հայոց բոլոր, ճշմարիտ բարեկամները ինծի պէս կը մտածեն : Զանացէ՛ք, ձեր միջեւ եղբայրական միութեամբ մը, եւրոպային ցուցնել թէ զուր ժողովուրդ մըն է՛ք, եւ ջանացէ՛ք, խոհական ընթացքով մը, ցուցնել թէ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մըն է՛ք, բանիմաց եւ ինքզինքը զեկավարել գիտցող :

Կրետէի մէջ, կը վստահանեմ զձեզ, թաւիֆաբներն ու հրացանի հարուածները չեն որ կառավարական նոր դրութեան հաստատման մէջ մեծագոյն դերը խաղացին : Կրետական ժողովին իմաստուն խորհուրդներն են Կրետացի ժողովրդին ուղղուած, որ ծովակալներուն եւ պետութիւններուն բարի կամեցողութիւնը վստակեցան : Այդ ժողովին յարգանքը եւրոպայի բաղձանքներուն, այդ ամբողջ ժողովրդին անդրդուելի համբերութիւնը, զգաստութիւնը, երկու տարի շարունակ ամէն բունն միջոցէ ձեռնպահութիւնը, ասոնք են որ, խաղաղականօրէն, ասանց մարդազոհի եւ տանց շարքի, յաջողութեան ճշմարիտ ազդակները եղան : Թող Կրետացիներուն այս օրինակը դաս ըլլայ ձեզի :

Խորհեցէ՛ք նաեւ թէ այդ նոյն Կրետացիները յաջողեցան՝ որովհետեւ գիտցան չափի բոլոր պետութիւններուն բարի կամեցողութիւնը : Գիտէ՛ք, եթէ բոլորն ալ չախտացան անոնց համար, ոչ մէկը աշխատեցաւ անոնց դէմ : Ոչ իրենց վարմունքով, ոչ իրենց խօսքերով, պետութիւններէն մէկուն բարի կամեցողութիւնը չէին հեռացուցած իրենցմէ : Եւ՝ այս օրինակին վրայ ալ խորհրդածելու է՛ք : Անցեալի հեռքեր կան զոր ձեր յիշատակներէն ջնջելու է՛ք : Թուրքն է՝ որ ձեզ Պերլինի վեհաժողովը առաջնորդեց : (1) Թուրքն է՝ որ ձեզի թէկադրեց կաս-

(1) Պ. Արքեպիս Դեաւա, որ ներքնապէս գիտէ Պերլինի վեհաժողովին պատմութիւնը, կը հաստատէ «Անաթոլիոյ անցեալ ծովային քաղաքական յարաբերութիւնն մէջ մեր երկւան քեզած խաղաղութիւնը : Պ. Դեաւա արդէն այդ զապաքաք մէջտեղ նետած եւ գոյն վնասաբար շեշտած էր իր «Սուլթանին քաղաքականութեան» գրքին մէջ :

chir sur cet exemple. Il est des vestiges du passé qu'il faut arracher de vos souvenirs. C'est le Turc qui vous a conduits au Congrès de Berlin ; c'est le Turc qui vous a souillé certaines paroles de défiance et de haine... Croyez-moi, la défiance et la haine sont de trop lourds fardeaux pour vos épaules meurtries. Sans renoncer à votre foi nationale, à vos préférences intimes, à votre amour de l'Arménie d'abord, acceptez et recherchez l'amitié de tous ; ne provoquez surtout l'hostilité de personne.

Ces pensées me sont venues en lisant vos derniers articles de l'«Anahit». Vous me pardonnerez de vous les avoir communiqués un peu longuement peut-être. J'ai cru que le seul service à vous rendre, à vous Arméniens, était de vous parler en toute franchise. Je n'ai pas la moindre prétention à vous donner des conseils. Mais j'ai toujours eu la prétention de prendre ma part de vos douleurs et de vos espérances, et j'ai eu quelque joie à rencontrer sous votre plume les idées qui depuis longtemps étaient miennes, qui, seules, je crois, à l'heure présente, peuvent servir la cause de votre peuple et rapprocher l'échéance inévitable où tout doit se payer, les deuils nationaux et les deuils privés, les fusillades et les massacres, les attentats publics et les machinations secrètes, où tout aussi sera récompensé, l'héroïsme et la folle bravoure, mais surtout la sagesse et la froide raison. Croyez, mon cher Tchobanian, à mon fidèle et cordial dévouement.

VICTOR BÉRARD

Paris, 3 janvier 1899

կածանքի եւ ատելութեան մէկ քանի խօսքեր... Հաւատացէ՛ք ինծի . կապկածանքը եւ ատելութիւնը շատ ծանր բեռեր են ձեր ճմուռած ուսերուն համար : Առանց հրաժարելու ձեր ազգային հաւատքէն, ձեր ներքին նախընտրութիւններէն, ու նախ եւ առաջ Հայաստանը սիրելու ձեր ձգտումէն, ընդունեցէ՛ք եւ հետամուտ եղէ՛ք ձեռք ձգելու ամիսնուն ալ բարեկամութիւնը . մանաւանդ, ոչ մէկուն հակառակութիւնը մի՛ գրգռէ՛ք :

Այս մտածումները ունեցայ կարգալով Աննա հիօի ձեր վերջին յօդուածները : Ներեցէ՛ք ինծի զանոնք թերեւս քիչ մը երկարօրէն ձեզի հաղորդած ըլլալու : Կարծեցի թէ ձեզի՝ Հայոց դատուցութիւն միակ ծառայութիւնը, ձեզի բարարձակ անկեղծութեամբ խօսին էր : Ո եւ է յաւակնութիւն չունիմ ձեզի խրատ տալու : Բայց միշտ յաւակնութիւնը ունեցած եմ ձեր ցաւերուն ու ձեր յոյսերուն մասնակից ըլլալու, եւ ուրախ եղայ ձեր գրչին տակ հանդիպելով այն գաղափարներուն որոնք շատոնց իմիներս են, եւ որոնք, միայն, կարծեմ, այս վայրկեանիս, կրնան ձեր ժողովրդին դատին ծառայել եւ մօտեցնել անխուսափելի պայմանաժամը ուր ամէն բան պիտի հատուցուի, ազգային սուգերը եւ անհատական սուգերը, հրացանաձգութիւններն ու կոտորածները, հանրային ու ճիրները եւ գաղանի մեքենայութիւնները, ուր նաեւ ամէն բան պիտի վարձատրուի, դիւցազնութիւնը եւ յիմար քաջութիւնը, բայց մանաւանդ իմաստութիւնը եւ ցուրտ բանականութիւնը : Վստահ եղէ՛ք, սիրելիս Զօպանեան, իմ հաւատարիմ ու սրտազին անձնութիւններ :

Բարիք, 3 յուն. 1899

Վ.Ի.Բ.Յ.Ո.Ս. ՊԵՏԻԱՌ